

ANKARA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ YAYINLARI : 98

TARİHTE TÜRK DEVLETLERİ II

ANKARA
1987

MUSUL ATABEGLİĞİ ZENGİLER

Doç. Dr. Coşkun ALPTEKİN
Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Kasımü'd-Devle Ak-Songur'un oğlu olan Zengi 1088 yıllarında Haleb'de doğdu. Babası, Sultan *Alp Arslan* ve *Melik-şah* zamanlarında sarayda yetiştirilmiş bir memlûk idi (İbnü'l-Adim'e göre Ak-Songur'un babası Sabyu (?) oymağından Turgan adlı bir beydir¹). Ak-Songur, Sultan Melik-şah'ın Suriye seferine komutan olarak katılmış, Haleb'in Selçuklu hakimiyetine geçmesiyle de, buranın ilk Türk askerî valisi olmuştur. Sultan Melik-şah'ın 1092 yılında ölmesi neticesinde, ortaya çıkan saltanat mücadelesinde Suriye Meliki Tutuş'a karşı Berkyaruk tarafını tutmuş olması, Tutuş'un hiddetlenmesine ve onu giriştiği muharebe sonunda öldürmesine sebep olmuştur².

Bu sıralarda küçük yaşta bulunan *Zengi*, babasının arkadaşları ve Musul emirleri tarafından himaye edilmiştir.

1118 de Sultan Mehmed Tapar'ın ölümüyle oğlu Mahmud, Sultan ilân edilmişse de, İmparatorluğun doğu bölgesi meliki ve Tapar'ın kardeşi olan *Sancar*, saltanatı elde etmek için harekete geçmiş, yeğeni Mahmud'u *Save*'de 1119 da yenerek büyük Selçuklu tahtını ele geçirmiştir. Mahmud'u ise Sultanü'l-Muazzam ünvanı ile Irak'a göndermiş, kendisi de Sultanü'l-Azam ünvanını alarak, Mahmud'un metbûu durumuna gelmiştir³. Böylece 1119 yılında, Irak'da bir Selçuklu hakimiyeti daha doğmuştur.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un, Sultan Sancar'ın emriyle hilâfet merkezi Bağdad'a silah gücü ile girmesi esnasında, Vasıt ve Basra'nın iktasına sahip olan Zengi'nin Dicle nehri üzerinden Bağdad'a yardımcı kuvvetleri zamanında yetiştirmesi neticesinde, savaşı kazanan Sultan Mahmud, onu önce Bağdad şahneliğine, kısa bir süre sonra da Musul'a tayin etmiştir. Ayrıca Sultan, oğullarından Melik Alp Arslan'a

1 İbnü'l-Adim, *Bugya*, VI, 206 b.

2 İbnü'l-Esir, *Atabekkiye*, nşr. A. Tolaymat (Kahire, 1963) 15; *Zubda* II, 106-110.

3 C. Alptekin, *Selçuklu Paraları*, SAD II, 536-545,

Zengi'yi Atabeg olarak tayin etmiştir. Bu hadiseyle, Zengiler de denilen Musul Atabegliği'nin temeli 1127 de atılmıştır.

Hırslı bir karaktere sahip olan Zengi, Irak ve Suriye bölgesinde İslâm birliğini kendi hakimiyeti altında toplamak istemiş ve güney komşusu Dimaşk Atabegliği'nin yanısıra bölgede hakimiyet kurmuş olan haçlılarla da çetin mücadelelere girişmiştir. Haleb, Hama, Humus, Baalbek gibi merkezleri kısa zamanda elde eden Zengi, Barin ve Urfa'yı Haçlıların elinden dillere destan bir tarzda söküp almıştır. Hayatı boyunca girişmiş olduğu bütün siyasî faaliyetlerde Sultan Sancar'a bağlı kalmış, onun zaman-zaman yollamış olduğu emirleri dikkatle yerine getirmiştir. Irak Selçuklu Sultanlarından *Mesud*'a karşı yanındaki *Melik Alp Arslan*'ı, Sultan ilân etmek için bazı faaliyete girişmiş ise de netice olarak Mesud'un hakimiyetini tanımıştır.

Zengi 1146 yılında Ca'ber Kalesini muhasara ettiği esnada Frenk asıllı bir hizmetkârı tarafından öldürülmüştür. Zengi'nin öldürülmesinden sonra, oğullarından Seyfeddin Gazi Musul'a, Nureddin Mahmud Haleb'e hakim olmuşlardır,

1146-1149 yılları arasında Musul'a hakim olan Seyfeddin Gazi, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a bağlılığını muhafaza etmiş, üç yıllık hakimiyeti esnasında Haçlılar ve Artuklularla mücadelelerde bulunmuştur.

Ölümüyle yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçmiştir. İmadeddin Zengi'nin ölümüyle Haleb merkez olmak üzere Fırat'ın batısındaki bölgelere hakim olan Nureddin Mahmud zamanı ise, Musul Atabegliğinin en haşmetli devri olmuştur. Babası Zengi'nin Urfa'yı fethi, islâm aleminde olduğu kadar, Avrupa hıristiyan aleminde de fevkalâde bir heyecan uyandırmış ve II. Haçlı ordusunun Doğuya gelmesi neticesini yaratmıştı. Nureddin Mahmud gibi bir şahsın, Kuzey Suriye'ye hakim olması, gelen bu Haçlı ordusunun bölgedeki tesirini neticesiz bırakmıştır.

Nureddin Mahmud kısa bir süre içerisinde güney komşusu Dimaşk Atabegliği'nin hakimiyetine son vererek bütün Suriye'yi ülkesine kattığı gibi, Fatimî hakimiyeti altında bulunan Mısır'ı da fethetmeye muvaffak olmuştur. Onun kuzeyde hakimiyeti Güneydoğu Anadolu'nun dışına taşmış ve Türkiye Selçukluları ile karşılıklı mücadeleye dahi sevketmiştir.

Danışmendli emirlerin Sultan II. Kılıç Arslan ile olan siyasî mücadelelerinde Nureddin'in politik olarak Danışmendli emirleri tutması, Kılıç Arslan'ın hiddetine sebep olmuş ve bu husus 1173 yılında iki tarafın

ordusunu Kayseri civarında karşı karşıya getirmiştir. Ancak araya giren ilim ve din adamlarının sayesinde anlaşma yapılması sağlanmıştır. Nureddin Mahmud'un, Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın karşısına çıkmak cesaretini bulması onun ne kadar güçlü olduğunun bir delilidir.

Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun sükûtu, Irak'ta Selçuklu şehzadelerinin saltanat mücadeleleri, onun tam bağımsız bir tarzda hareket etmesine ve güçlenmesine sebep olmuştur. Hatta Abbasi halifesi yol aldığı bir menşurla sultanlığını ilân etmiştir (1173).

Nureddin Mahmud'un 1174 de ölümüyle Musul Atabegliği zaman içinde güç ve kuvvetini kaybetmeye başlamıştır. *Musul Atabegliği*'nin Batı bölgesi böylece yavaş yavaş Eyyubî hakimiyeti altına düşerken Doğu bölgesinin merkezi Musul'a, Seyfeddin Gazi'den sonra Kutbeddin Mevdûd hakim oldu. Mevdûd da, iktidarı zamanında Nureddin Mahmud'un hakimiyetini tanımıştır.

1169 da *Mevdûd*'un yerine geçen oğlu *II. Seyfeddin Gazi* ile saltanat mücadelesine giren kardeşi *II. İmadeddin Zengi*, *Nureddin*'in tasvihiyle Sincar'ı elde ederek, Atabegliğin bir şubesini de 1170 yılında Sincar'da kurmuştur.

Nureddin Mahmud'un sağlığında daima ona tâbi olan *II. Seyfeddin Gazi*, onun ölümüyle topraklarını genişletmek maksadıyla harekete geçmiş ise de, hakimiyetini Musul ve el-Cezire'ye doğru yaymakta olan *Selâhaddin Eyyubî* ile karşılaşmak durumunda kaldı.

1180 de ölen *II. Seyfeddin Gazi*'nin yerine kardeşi *İzzeddin Mes'ud* geçti. Bunun zamanında da Eyyübîlerin yayılması durdurulamadı ve Halep 1183 yılında Eyyübîlerin eline geçti.

Musul ise 1185 yılında Eyyubî hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. 1193 de *Selâhaddin*'in ölümü üzerine, Musul'da hakimiyeti elinde tutan *Nureddin Arslan Şah*, Eyyubî hakimiyetini kırmak için uğraştı ise de *Melik Adil*'e karşı bir muvaffakiyet elde edemedi.

Nureddin Mahmud gibi güçlü bir şahsiyetten sonra bölgedeki siyasî aktivitesini yitiren Musul Atabegliği 1185 yılından itibaren Eyyubî hakimiyetini tanımak zorunda kalıyordu.

Nureddin Arslan Şah'dan sonra *II. İzzeddin Mes'ud*, *II. Nureddin Arslan Şah* ve *Nasireddin Mahmud* devirleri ise, *Bedreddin Lu'lu*'nun tahakkümü altında geçti.

1127 den itibaren Musul merkez olmak üzere Irak ve Suriye'de hüküm süren, Fatimî ve Haçlı tehlikelerine karşı, islâm dünyasını müdafaa için büyük mücadeleler veren bu güçlü Türk Atabegliği, 1233 yılında sülâlenin Musul'daki son temsilcisi Nasireddin Mahmud'un ölümü ile fiilen sona erdi.

Büyük Selçuklu Devleti teşkilâtının küçük bir örneğini kendi bünyeleri içinde tatbik eden Musul Atabegleri, kültür faaliyetlerinde de Selçukluların takipçisi olmuşlardır. Zengiler zamanında başta Musul olmak üzere Dimaşk, Haleb, Erbil ve Sincar gibi merkezlerde hastahaneler, medreseler, kervansaraylar, camiler ve su kanalları inşa edilmiş. ülke mamur hale getirilmiştir. Dimaşk'da Melik Dukak'ın yaptırdığı ilk hastahaneden sonra ikinci hastahane Nureddin Mahmud tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca yine Dimaşk'da, "*Darü'l-Hadis en-Nuriye*", "*el-İmadiye*", "*el-Kilâse*", "*en-Nuriyetü'l-Kübra*", "*en-Nuriyetü's-Suğra*", Haleb'de "*el-Halviyye*", "*el-Asruniyye*", "*en-Nuriyye*", "*eş-Şu'aybiyye*"nin, yansıra Hama'da iki, Humus'da iki, Baalbek'de bir medrese ve ayrıca camiler ve imaretler de inşa ettirmiştir⁴.

Zengi'ler zamanında sadece Musul'da 28 medrese, 180 Darül-Hadis ve 27 tekke yaptırılmıştır⁵. Bu eserlerin başlıcaları, Seyfeddin Gazi'ye ait *el-Medresetü'l-Atabekiyye*, Nureddin Mahmud'a ait *Camiü'l-Nuri* ve medresesi, İzzeddin Mes'ud'a ait *el-Medresetü'l-İzziyye*, Nureddin Arslan-şah'a ait *el-Medresetü'l-Nuriyye*'dir.

4 A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Türkçe çev. A. Yardım, (İst. 1976) 115; Ayr. Bkz. C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği* (İst. 1985).

5 A. Uluçam, *Irak'da Türk Mimari Eserlerinin gelişmesi* (tez).